FONOLOGIYA TIZIMIDA FONEMA TUSHUNCHASI VA UNING LINGVISTIK TABIATI

Rustamova Madinabonu Ravshanjon qizi Qo'qon davlat universiteti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri — fonologiya fanining markaziy birligi hisoblangan fonema tushunchasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda fonemaning nutq tovushidan farqli jihatlari, uning lisoniy tabiati va tilidagi vazifalari o'rganilgan. Fonemaning ma'no farqlash xususiyati jahon tilshunosligidagi turli maktablar qarashlari prizmasida chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, fonemaning variativligi, invariantlik tabiati hamda o'zbek tili fonologik tizimidagi o'rni misollar yordamida yoritib berilgan. Maqola zamonaviy nutq texnologiyalari (sun'iy intellekt, nutqni aniqlash tizimlari) sohasida fonema nazariyasining ahamiyatini ham ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar :fonologiya, fonema, nutq tovushi, allofon, variant, invariant, distinktiv belgi, ma'no farqlash, oppozitsiya, neytrallashuv, morfofonologiya

Abstract. This article analyzes the concept of the phoneme, which is considered the central unit of the phonology science — one of the most important directions of linguistics. The study examines the distinctive features of the phoneme from the speech sound, its linguistic nature and functions in language. The distinctive function of the phoneme is deeply analyzed through the perspectives of various schools in world linguistics. In addition, the variability of the phoneme, the nature of invariance, and its place in the phonological system of the Uzbek language are illustrated with examples. The article also discusses the significance of phoneme theory in modern speech technologies (artificial intelligence, automatic speech recognition systems).

Keywords: Phonology, phoneme, speech sound, allophone, variant, invariant, distinctive feature, meaning differentiation, opposition, neutralization, morphophonology.

KIRISH. Til — insoniyatning eng buyuk kashfiyoti bo‘lib, u murakkab va ierarxik tizimdan iborat. Ushbu tizimning eng quyi, ammo poydevor darajasida tovush birliklari joylashgan. Biroq, har qanday nutq jarayonida eshitiladigan tovush ham tilda ma‘no ifodalashga yoki uni farqlashga xizmat qilavermaydi. Aynan shu nuqtada fonetika (tovushning fizik-akustik tomoni) va fonologiya (tovushning lisoniy-funksional tomoni) fanlari o‘rtasidagi chegara namoyon bo‘ladi.

Fonema — til tizimining abstrakt, bo‘linmas va eng kichik birligi bo‘lib, u so‘z va morfemalarni bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi. Bugungi kunda o‘zbek tili nufuzini oshirish va uni raqamli texnologiyalarga (sun'iy intellekt, nutqni aniqlash tizimlari) integratsiya qilish uchun fonema nazariyasini mukammal bilish zarur. Ushbu maqola fonemaning nazariy asoslarini, uning turli tillardagi tabiatini va zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rnini ilmiy tahlil doirasida qamrab oladi.

Boduen de Kurtene va Ferdinand de Sossyur qarashlari

Fonema tushunchasining fan sifatida shakllanishi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi buyuk lisoniy burilishlar bilan bevosita bog‘liq. I.A.Boduen de Kurtene (1845–1929) birinchi bo‘lib «fonema» terminiga ilmiy ta’rif berib, uni inson xotirasidagi «tovushning psixik ekvivalenti» deb atadi. Boduen de Kurtenening bu ta’rifi fonemaning faqat fizik tovush emas, balki psixik hodisa ekanligini asoslashgan edi. Boduen de Kurtene 1881-yilda nashr etilgan asarida fonema haqida quyidagicha yozadi: «Fonema so‘zning o‘zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o‘zining bo‘linmasligi bilan xarakterlanadi». Bu ta’rif fonemaning bo‘linmaslik xususiyatini birinchi marta ilmiy asoslashganligini ko‘rsatadi. Ferdinand de Sossyur (1857–1913) tilni «belgilar tizimi» sifatida e'tirof etar ekan, fonemaning ham aynan

tizim ichidagi qiymatini (valeur) birinchi o‘ringa qo‘ydi. Sossyurning ta’limotiga ko‘ra, tilning ikki tomoni mavjud: til (langue) — bu jamiyat a'zolari xotirasida saqlanuvchi belgilar zaxirasi va nutq (parole) — bu tilning individual qo‘llanilishi. Fonema tilga (langue) tegishli bo‘lib, u nutqdagi (parole) konkret tovushlardan farqli ravishda umumiy va shartli xususiyatga ega.

Fonologiyani mustaqil fan darajasiga ko‘targan maktab — bu Praga lingvistik doirasi (Praga fonologik maktabi)dir. Bu maktab vakillari — N.S.Trubetskoy, R.Jakobson va boshqa olimlar 1926-yilda Pragada tashkil etilgan Xalqaro tilshunoslik uyushmasi doirasida faoliyat olib bordilar.

Nikolay Sergeyevich Trubetskoy (1890–1938) o‘zining «Fonologiya asoslari» (1939) asarida fonemani «oppozitsiyalar (qarama-qarshiliklar) yig‘indisi» sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, fonema o‘zi mustaqil mavjud emas, u boshqa fonemalar bilan munosabatda namoyon bo‘ladi. Trubetskoy fonologik oppozitsiyalarni tizimli ravishda tasnif qildi.

Fonologik oppozitsiyalar tasnifi (Trubetskoy)

Oppozitsiya turi	Ta'rifi	Misol
Binar	Bitta farqlovchi belgi bilan ajraladigan oppozitsiya	/k/ – /g/ (jarangsiz – jarangli)
Majmua	Bir nechta farqlovchi belgilar bilan ajraladigan oppozitsiya	/p/ – /m/
Gradual	Nutq apparatining ochilish darajasiga asoslangan	/i/ – /e/ – /a/
Teng qimmatli	Har ikki a'zo teng huquqli	/t/ – /d/

Trubetskoy shuningdek, korrelyatsion bog‘liqliklarini ham o‘rgandi. Korrelyatsiya — bu bir nechta oppozitsiyalarda ishtirok etuvchi umumiy farqlovchi

belgi. Masalan, o‘zbek tilida jaranglilik-jarangsizlik belgisi bir nechta undosh juftliklarida korrelyatsion bog‘liqlik hosil qiladi.

FONEMANING LINGVISTIK TABIATI VA VAZIFALARI

Fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi farq fonologiyaning markaziy muammolaridan biridir. Nutq tovushi — bu fonetikaning o‘rganish obyekti bo‘lib, u fizik-akustik hodisa sifatida qabul qilinadi. Biroq nutq tovushi har doim bir xil emas: bir so‘zni turli odamlar turlicha talaffuz qiladi, hatto bir odam ham bir so‘zni har safar bir oz boshqacha aytishi mumkin.

Fonema esa nutq tovushining umumlashgan, shartli ifodasi bo‘lib, u til tizimining ichki birligi sifatida mavjud. Fonema nutq jarayonida to‘g‘ridan-to‘g‘ri eshitilmaydi, u faqat tovush orqali namoyon bo‘ladi. Har bir fonema bir nechta nutq tovushlari bilan ifodalanishi mumkin va bu tovushlar uning allofonlari (variantlari) hisoblanadi.

Fonema va tovush bir-biridan ajralgan holda mavjud bo‘lolmaydi va ular aynan bir narsa ham emas. Fonema umumiylik, mohiyat, sabab belgilariga ega bo‘lsa, tovush yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat kabi belgilariga egadir. Bu munosabat dialektikaning umumiylik va yakkaliq kategoriyalariga mos keladi.

Fonemaning distinktiv funksiyasi

Fonemaning eng muhim funksiyasi — bu distinktiv (farqlovchi, ma‘no farqlash) funksiyasi. Bu funksiya fonemani til tizimidagi boshqa barcha birliklardan ajratib turuvchi asosiy xususiyatdir. Distinktiv funksiya fonologik oppozitsiyalar orqali amalga oshiriladi.

O‘zbek tilidagi minimal juftliklar

Fonema juftligi	Minimal juftlik	Ma‘no farqi	Farqlovchi belgi
/p/ – /b/	pesh – besh	yuz – besh	Jarangsizlik – jaranglilik

/t/ – /d/	tog‘ – dog‘	tog‘ – dog‘	Jarangsizlik – jaranglilik
/k/ – /q/	kal – qal	kal – qal	Yumshoqlik – qattiqlik
/i/ – /u/	til – tul	til – tul	Old undoshlik – orqa undoshlik
/a/ – /o/	qal – qol	qal – qol	Til pastligi – til o‘rtaligi

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilida bitta farqlovchi belgi so‘zlarning butunlay boshqacha ma‘nosini hosil qilishi mumkin. Bu fonemalarning distinktiv funksiyasining kuchi va samaradorligini ko‘rsatadi. Har bir tilning fonemik tizimi o‘ziga xos bo‘lib, farqlovchi belgilar to‘plami turlicha bo‘ladi.

FONEMA VARIANTLARI VA NEYTRALLASHUV HODISALARI

Muayyan bir fonemani ro‘yobga chiqaruvchi barcha tovushlar uning allofonlari (yun. allos — boshqa va phone — tovush) deyiladi. Allofonlar fonemaning nutqdagi konkret namoyon bo‘lish shakllari bo‘lib, ular fonemaning variantlari o‘laroq uning asosiy ko‘rinishiga o‘xshamasligi mumkin.

Allofonlar tasnifi

Allofon turi	Ta'rifi	Misol
Pozitsion	Nutq zanjiridagi o‘rni bilan bog‘liq	[n] (nur), [ŋ] (ingichka), [ɳ] (intizom)
Kombinator	Qo‘shni fonemalar ta’sirida hosil bo‘ladi	/a/ → [æ] (yashil, yaxshi)
Individual	Individual talaffuz xususiyatlari bilan bog‘liq	turli shaxslarning talaffuzi
Stilistik	Nutq stiliga qarab o‘zgaradi	rasmiy nutqda aniq, so‘zlama nutqda ixcham

Pozitsion allofonlar fonemaning nutq zanjiridagi o‘rni bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi /n/ fonemasi quyidagi pozitsion allofonlarga ega: [n] — unli oldidan (nur, ona), [ŋ] — /k/, /g/ oldidan (ingichka, ong), [ɳ] — /t/, /d/ oldidan (intizom, andisha). Kombinator allofonlar qo‘shni fonemalar ta'sirida hosil bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida /a/ fonemasi /y/ undoshidan keyin yumshoq [æ] allofoniga o‘zgaradi (yashil, yaxshi). /o/ fonemasi /q/ undoshidan keyin orqa til [ɒ] allofoniga o‘zgaradi (qol, qora).

Neytrallashuv — bu ikki fonema o‘rtasidagi oppozitsiyaning ma'lum pozitsiyada vaqtinchalik yo‘qolishidir. Neytrallashuv jarayonida oppozitsiyaga kirishayotgan fonemalar o‘rtasidagi farqlovchi belgi yo‘qoladi, lekin umumiy belgilari saqlanib qoladi.

Neytrallashuv turlari

Neytrallashuv turi	Ta'rifi	Misol
Pozitsion	Ma'lum bir pozitsiyada yuzaga keladi	/t/ – /d/ so‘z oxirida: yot ≈ yod
Kombinator	Qo‘shni fonemalar ta’sirida	/v/ → [f] (avtomobil → aftomobil)
Morfologik	Morfologik shakllar yasash jarayonida	/kitob/ + /-i/ → [kitopi]
Arxifonema	Umumiy belgilarni o‘z ichiga olgan birlik	/t/ – /d/ → arxifonema /T/

O‘ZBEK TILI FONOLOGIK TIZIMI VA FONEMALAR

O‘zbek tili fonologik tizimi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, uning fonemik tarkibi turkiy tillarning umumiy qonuniyatlarini aks ettiradi. O‘zbek tilining fonemik tizimida 6 ta unli fonema va 24 ta undosh fonema bor. Biroq ba'zi olimlar

(A.A.Reformatskiy, N.K.Dmitriev) fonemalar sonini 30 dan 35 gacha deb hisoblashadi, chunki ba'zi allofonlar mustaqil fonema sifatida talqin etilishi mumkin.

O‘zbek tili unli fonemalari

Fonema	Misol so‘zlar	Xususiyati
/a/	qalam, baliq, asal	Kuchli unli, old til
/o/	qol, qora, bor	Orqa til, o‘nglab ochiq
/u/	tul, qul, yul	Orqa til, lablashgan
/i/	til, kil, yil	Old til, yuqori ko‘tarilgan
/e/	kel, yer, sen	Old til, o‘nglab yarim ochiq
/o‘/	o‘rda, o‘rtoq, o‘ng	Old til, lablashgan
/u‘/	u‘rtoq, u‘ch	Orqa til, yuqori ko‘tarilgan

O‘zbek tili undosh fonemalari

Guruh	Fonemalar	Tavsifi
Portlovchi	/p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/, /q/, /G/	Nutq apparatida to'siq yuzaga kelib, havo portlab chiqadi
O‘pkama	/f/, /v/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /x/, /ɣ/, /h/	Havo tor yoriqdan o‘tib, shovqin hosil qiladi
Tindov	/ʧ/, /ʤ/	Tovush va havo oqimi bir vaqtda to‘siladi
Yarim undosh	/m/, /n/, /ŋ/, /l/, /r/, /y/, /w/	Havo oqimi qisman to‘siladi, unlilarga yaqinlashadi

Singarmonizm qonuniga mos misollar

Asos	Qo‘shimcha	Natija	Izoh
/qol/	+ /-im/	/qolum/	Orqa unli + orqa unli (to‘g‘ri)

/qol/	+ /-im/	*/qolim/	Orqa unli + old unli (noto‘g‘ri)
/kel/	+ /-im/	/kelim/	Old unli + old unli (to‘g‘ri)
/kel/	+ /-im/	*/kelum/	Old unli + orqa unli (noto‘g‘ri)

Morfemalar fonemalar yordamida shakllanadi va fonemalarning kombinator qonuniyatlari morfemalarning tuzilishi va o‘zgarishiga ta’sir qiladi. Masalan, o‘zbek tilida unli fonemalarning singarmonizm qonuni morfemalarning tuzilishini belgilaydi. Singarmonizm — bu so‘z yoki morfemada barcha unli fonemalar orqa yoki old unlilar bo‘lishi kerakligi qoidasidir.

Fonemalar morfemalarning fonetik shaklini belgilaydi va morfologik o‘zgarishlarda ishtirok etadi. Masalan, o‘zbek tilida qo‘shimchalar qo‘shilganda fonemalar o‘zgarishi mumkin: /kitob/ + /-i/ → [kitopi] (jarangsizlanish), /yuz/ + /-im/ → [yuzum] (unli o‘zgarishi). Bu hodisalar morfofonologik o‘zgarishlar deyiladi.

XULOSA

Ushbu maqolada fonema tushunchasining tarixiy shakllanishi, uning lingvistik tabiati, funksiyalari va o‘zbek tili fonologik tizimidagi o‘rni ilmiy tahlil qilindi. Quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

Fonema tushunchasi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida I.A.Boduen de Kurtene, F.de Sossyur va boshqa olimlar tomonidan shakllantirilgan. Fonema til tizimining abstrakt, bo‘linmas va eng kichik birligi bo‘lib, u so‘z va morfemalarni bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi.

Fonemaning eng muhim funksiyasi — distinktiv (ma‘no farqlash) funksiyasidir. Bu funksiya fonologik oppozitsiyalar orqali amalga oshiriladi va til tizimining ichki tartibini ta’minlaydi.

Fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi farq fonologiya va fonetika fanlari o‘rtasidagi chegarani belgilaydi. Fonema nutq tovushining umumlashgan, shartli ifodasi bo‘lib, u faqat allofonlar orqali nutqda namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tili fonologik tizimi 6 ta unli va 24 ta undosh fonemadan iborat. O‘zbek tilining fonemik tizimi turkiy tillarning umumiy qonuniyatlarini aks ettiradi va singarmonizm qonuni bilan xarakterlanadi.

Zamonaviy nutq texnologiyalari fonema tushunchasiga yangi ahamiyat kasb etmoqda. Fonemalarning aniq tasnifi va ularning fizik-akustik xususiyatlarini o‘rganish sun'iy intellekt tizimlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Boduen de Kurtene I.A. Izbrannye trudy po obshchemu yazykoznaniyu. T.1-2. M., 1963.

Trubetskoy N.S. Osnovy fonologii. M., 1960.

Shcherba L.V. Fonetika frantsuzskogo yazyka. M.-L., 1937.

Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykovedenie. M., 1967.

Zinder L.R. Obshchaya fonetika. L., 1979.

Bloomfield L. Language. New York, 1933.

Jakobson R., Fant G., Halle M. Preliminaries to Speech Analysis. Cambridge, 1952.

Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. New York, 1968.

Bondarko L.V. i dr. Fonetika sovremennogo russkogo yazyka. SPb., 2006.

Avanesov R.I. Fonetika sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. M., 1984.

Matusevich M.I. Vvedenie v spetsialnuyu fonetiku. M., 1976.

Xlystov V.G. Voprosy fonologii. M., 1975.